

О. В. КИЇВЕЦЬ

Олена Валеріївна Київець, кандидат юридичних наук, доцент, завідувач відділу Інституту законодавства Верховної Ради України

ТЛУМАЧЕННЯ МІЖНАРОДНИХ ДОГОВОРІВ

Вивчення феномену тлумачення правової норми є завжди актуальним, не зважаючи на значну кількість робіт з цього питання. Кожен юрист вкладає в термін «тлумачення» своє розуміння і достатньо часто зміст, який вкладається в один і той самий термін «тлумачення», є абсолютно різним. Що вже говорити про результат тлумачення. Тим паче, коли йдеться про тлумачення норми міжнародного права, що значно ускладнює сам процес тлумачення і робить його результат інколи доволі неочікуваним, причому в тому числі й для фахівця, що здійснює тлумачення.

Питання теорії та практики тлумачення положень міжнародних договорів досліджують як вітчизняні, так зарубіжні вчені, зокрема Г. Деган, В. Євінтов, І. Лукашук, Г. Даниленко, Я. Броунлі, О. Мережко та інші.

Об'єктом дослідження є міжнародно-правові відносини, які виникають у зв'язку із тлумаченням норм міжнародних договорів.

Метою цієї статті є переосмислення основних доктринальних підходів щодо тлумачення міжнародних договорів.

Глибоке й активне дослідження проблем тлумачення норм права вченими здійснюється приблизно з середини XIX ст. і полягало на той час у розробці способів і принципів тлумачення. У доктрині міжнародного права XX ст. було розроблено значну кількість теорій щодо філософсько-пізнавального змісту процесу тлумачення, а також про прикладне значення різних способів тлумачення.

Об'єктом тлумачення в юриспруденції є численні юридичні документи, які обслуговують правове регулювання: індивідуальні правозастосовні акти, різного роду договірні конструкції. Але цілком очевидно, що основним об'єктом буде правова норма¹. Тлумачення міжнародного договору є одним з видів тлумачення юридичної норми. У разі тлумачення норм закону, як і при тлумаченні норм міжнародного договору, існує цілий ряд спільних рис. Перш за все, це мета тлумачення – встановлення змісту норми закону. Тому до таких договорів можна використовувати загальні правила тлумачення, однак з врахуванням специфіки міжнародного договору як результату домовленості суверенних суб'єктів. Зазначаючи особливості тлумачення положень міжнародного договору, не можна оминати питання, а що власне є тлумаченням.

Вчені виділяють вузький та широкий підходи до розуміння терміну тлумачення. У широкому сенсі тлумачення – це пізнавальна діяльність, спрямована на пояснення явищ природи, суспільних явищ, у тому числі правових норм. У вузькому значенні під тлумаченням розуміють пояснення виразів, формул, символів якої-небудь теорії². У повсякденному розумінні тлумачення – роз'яснення того або іншого тексту. Якщо ж наблизитись до інтерпретації (тлумачення) юридичних норм, то це є результатом пізнавальної діяльності. Але слід урахувати основне правило тлумачення юридичної норми – результат тлумачення норм права має співвідноситися з правовим текстом³. Цілком очевидно, що без тлумачення юридичної норми немає її розуміння, а без її розуміння немає її застосування. Відповідно норма перестає працювати. Застосування абстрактних правових норм часто стикається з деякими складнощами, і ці труднощі можна перебороти тільки шляхом застосування процедури тлумачення. Це власне і стало причиною для появи такого інституту в міжнародному договірному праві як інститут тлумачення, адже саме міжнародне право страждає на нечіткість і невизначеність норм.

Свого часу німецький вчений Генріх фон Брентано писав, що: «Добре складені міжнародні договори не потребували б інтерпретації: їх положення, будучи справедливими, були би чітко ясні для всіх. На жаль, це не завжди так: або з огляду нездатності тих, хто укладає міжнародний договір, або внаслідок відсутності відвертості міжнародні договори досить часто є «темними» і двозначними»⁴. У 1925 р. французький юрист Ж. Дуец, аналізуючи практику застосування та тлумачення міжнародних договорів, підтвердив думку Брентано, зазначаючи, що «люди зумисно вносять темноту та двозначність в договір, щоб уникнути виконання зобов'язання»⁵.

Як вже зазначалося, тлумачення передують будь-якому застосуванню. І від правильності тлумачення залежить виконання основоположного принципу міжнародного права в цілому *pacta sunt servanda*. Спори держав щодо невиконання однією з них зобов'язань за міжнародними договорами, зазвичай, базуються на різному тлумаченні ними одних і тих самих положень. Але вирішення спору не завжди лежить в юридичній площині. Інколи тільки застосування всього комплексу прийомів, у тому числі політичних, дають змогу вирішити спір.

І. С. Перетерський наводить такий приклад тлумачення положень міжнародного договору і його значення. Мюнхенський договір 1938 р. передбачав, що німецькі війська мають зайняти райони з «переважаючим німецьким населенням». Кінцеве визначення кордонів було доручено міжнародній комісії. Перед комісією поставили питання, як розуміти термін «переважаючий». Член комісії Франсуа Понсе (посол Франції в

Німеччині), зазначав, що «переважаючий» має означати не менше ніж 75 %, представники Чехії вказували на те, що ця цифра має бути 80 %. Німці та італійці стверджували, що це має бути 51 %⁶.

У науці міжнародного права можна виділити різні напрями встановлення природи та цілей тлумачення міжнародних договорів. Ряд вчених вважають, що метою тлумачення є встановлення наміру сторін при укладенні міжнародного договору. Оскільки ці наміри не повністю відображені в тексті, то прибічники цього напрямку (їх ще називають суб'єктивістами) особливого значення при тлумаченні надають різним допоміжним матеріалам, зокрема матеріалам конференції, на яких було розроблено та прийнято міжнародний договір. Інші теоретики, яких називають текстуалістами, головну мету тлумачення міжнародних договорів убачають у встановленні змісту самого тексту договору шляхом його аналізу, оскільки саме в цьому виражено погоджені наміри сторін. Вони вважають, що мають значення лише ті наміри, які зафіксовані в договірному тексті. Тільки вони є юридично значущі і можуть бути предметом тлумачення. Наміри, які залишилися за межами договірному тексту, не мають жодного юридичного значення. Інші автори вважають, що мета тлумачення полягає у встановленні об'єкта та мети міжнародного договору. Зокрема, Мак Дугал вважає, що шляхом тлумачення можна змінити зміст міжнародного договору. Прибічників такої теорії називають функціоналістами. Тобто вони вважають, що текст договору взагалі не має значення⁷. Саме наявність таких діаметрально протилежних позицій і зумовило формулювання відповідних статей Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р., положення якої по суті відображають усі наведені вище позиції.

У ст. 31 Віденської конвенції про право міжнародних договорів 1969 р. «Загальне правило тлумачення» зазначено, що договір має тлумачитись добросовісно відповідно до звичайних значень, яке слід надавати термінам договору в їх контексті, а також у світлі об'єкта та мети договору. У частині 2 ст. 31 Віденської конвенції 1969 р. наведено визначення поняття «контекст», який містить⁸:

- 1) текст договору, включаючи преамбулу та додатки;
- 2) будь-яку угоду, що належить до договору і була погоджена всіма учасниками договору у зв'язку з укладенням самого договору;
- 3) будь-який документ, що має стосунок до договору, незалежно від того чи є він одностороннім чи двота багатостороннім.

Крім контексту при тлумаченні договору слід урахувувати (ч. 3 ст. 31 Віденської конвенції 1969 р.):

- 1) будь-яку угоду, укладену між учасниками щодо особливостей тлумачення договору або застосування його положень;
- 2) практику застосування договору, яка стосується угоди учасників щодо тлумачення його положень.

Стаття 32 цієї самої конвенції передбачає, що для тлумачення можна використовувати підготовчі матеріали й обставини укладення договору, але тільки в якості додаткових засобів тлумачення. Додаткові засоби слід застосовувати лише після того, як використання основних, передбачених ст. 31 Віденської конвенції були використані, але призвели до абсурдних або нелогічних результатів, а також, якщо зміст документа так і залишився нечітким та неоднозначним.

Тлумачення міжнародних норм, порівняно з тлумаченням норм національного права, ускладнюється мовною проблемою. М. Хільф стверджує, що розбіжність текстів міжнародних договорів, складених різними мовами, неминуча, що пов'язано зокрема з тим, що кожна мова обслуговує свою правову систему з прикметною їй специфікою⁹. Мова не зможе обслуговувати правову систему інших держав. Дуже яскраво це видно на прикладі поняття «правочин», що було введено до нашої правової системи з прийняттям Цивільного Кодексу України в 2003 р. Неможливо чітко перекласти це поняття навіть на близьку українській мові – російську, навіть з урахуванням того, що в Україні з РФ подібне праворозуміння, можна тільки передати кількома словами зміст явища, але все одно не зовсім повно.

Оскільки тлумачення положень міжнародного договору являє собою один із випадків тлумачення юридичної норми, то до нього мають бути застосовані всі засоби тлумачення, які відомі юридичній доктрині та практиці, за винятком тих засобів, які не можуть бути застосовані до міжнародного договору як погодженого волевиявлення суверенних суб'єктів. Деякі з таких засобів (прийомів) тлумачення закріплено в Віденській конвенції 1969 р., інші мають звичаєво-правовий характер. Розглянемо деякі з найбільш вживаних прийомів детальніше.

Словесне тлумачення – граматичне, філологічне. В основі словесного тлумачення лежить текст норми. Причому встановлюємо зміст тексту норми лише в межах даної норми. Якщо для встановлення змісту норми використано положення інших документів, тоді йдеться не про класичне словесне тлумачення, а про логічне системне тлумачення. Усі слова, що є в договорі, слід розуміти в загальноприйнятому значенні. Ще Ф. Ф. Мартенс у своїй праці «Сучасне міжнародне право цивілізованих народів» зазначав, що «при інтерпретації слів слід розуміти їх у звичайному розумінні, а не в будь-якому дивному чи неможливому»¹⁰. Застосовуючи цей прийом слід враховувати, що зміст термінів може бути відмінним від змісту волі сторін, що зумовлено, як зазначалось вище, мовними розбіжностями. І сам термін може мати кілька значень, причому всі значення є загальноживаними. Тоді слід, застосовуючи інші прийоми тлумачення, встановити, який саме зміст вкладали сторони в термін. Неможливо тлумачити зміст терміну у відриві від намірів сторін. У деяких випадках для встановлення змісту терміну може знадобитися проведення технічної експертизи. Однак висновки такої експертизи не можуть зобов'язувати сторони. Така експертиза може бути проведена і для встановлення змісту юридичних термінів, які використовують в тексті договору.

Аналізуючи проблему тлумачення юридичних термінів, що застосовують в міжнародних договорах, І. С. Перетерський виокремлює кілька випадків:

1. Міжнародний договір використовує терміни, які відомі лише законодавству сторони міжнародного договору. В цьому разі терміни мають бути витлумачені в тому змісті, в якому вони вживаються у законодавстві цієї сторони.

2. Міжнародний договір використовує терміни, які відомі законодавству держави договору та іншим законодавствам. Але до категорії «інші законодавства» не відносяться законодавства сторін договору. В цьому разі абсолютно логічним є врахування змісту терміну, який надається йому законодавством тієї держави, де він є, і яка є стороною даного конкретного міжнародного договору.

3. Міжнародний договір містить юридичні терміни, які відомі всім сторонам договору. В даному разі, слід ураховувати, що, не зважаючи на ідентичність звучання термінів, їх зміст у кожній державі може бути різним.

4. Міжнародний договір може використовувати термінологію, яка прямо не пов'язана із конкретним законодавством, і така термінологія має винятково юридичне значення. Для встановлення змісту слід використовувати всі прийоми тлумачення.

5. Міжнародний договір містить нові терміни, які ще невідомі практиці та доктрині міжнародного та національного права (наприклад, гуманітарна інтервенція). У такому разі доцільним є використання не граматичного тлумачення, а тлумачення наміру сторін.

Доктрина міжнародного права вважає, що граматичне тлумачення – це не тільки тлумачення окремих термінів міжнародного договору, а й контексту договору. Це доктринальне положення було прийнято Віденською конвенцією 1969 р.

Укладення міжнародних договорів прямо пов'язано з дипломатичною діяльністю, де досить часто використовують фрази, які не несуть змістовного навантаження, тобто фрази, які традиційно включають у тексти. Тому слід дуже уважно використовувати правило щодо надання при тлумаченні звичайного значення. Як-що слова договору взяті в їх звичайному змісті, не дають ясного і чіткого розуміння, то слід звернутися до загального змісту договору, який можна визначити, аналізуючи сам договір, а особливо преамбулу. Жоден з прийомів тлумачення, особливо граматичного, не може вважатися єдино правильним. Лише застосування сукупності прийомів може привести до єдино правильного результату. Навіть при зовнішній ясності термінів, не можна відкидати можливість використання інших прийомів для встановлення змісту договору¹¹. Хоча в деяких випадках має діяти правило, правильно те, що просто. І не потрібно тлумачити додатково те, що і так ясно.

Ще одним прийомом тлумачення є логічне тлумачення. Сутність логічного тлумачення полягає в тому, що зміст юридичної норми встановлюється шляхом тлумачення даної норми на підставі співвідношення її з іншими нормами цього договору. Логічне тлумачення базується на тому, що договір є єдиним цілим. Адже всі частини тексту взаємно доповнюють один одного, і можна пояснити одну частину за допомогою інших. Для використання логічних прийомів необхідна наявність двох норм:

1. Норма, що має тлумачитись.

2. Норма, що є власне інструментом тлумачення (причому така норма може міститись як в тому самому документі, так і в іншому документі).

Це правило виходить з того, що сторони не мали наміру встановити в одному й тому самому договорі різні правила за метою. Логічне тлумачення напряму пов'язано з граматичним. Адже логічне тлумачення виходить з того, що терміни, які вживаються в договорі, слід розуміти в їх загальному розумінні (найбільш вживаному), і термін має одне й те саме значення в положенні всього договору. Однак це лише загальне правило. І слід погодитися з С. І. Перетерським, який зазначав, що таке твердження – це лише загальне положення, що можна заперечити лише наданням доказів від протилежного. Хоча формальна логіка передбачає, якщо договір є єдиним цілим, то і всі терміни мають становити цілісну картину. Але такі випадки не виключені і слід враховувати таку можливість при тлумаченні положень міжнародного договору. Особливу увагу слід приділити при логічному тлумаченні преамбулі. Адже преамбула, якщо вона є складовою тексту міжнародного договору, виражає чітко наміри сторін, мету документа тощо.

Іноколи трапляються випадки, коли преамбула містить правила про тлумачення самого міжнародного договору. І тоді таку преамбулу можна вважати угодою сторін щодо правил тлумачення договору. Зокрема преамбула Гаазької конвенції про закони та звичаї війни зазначає, що: «До того часу, коли буде можливість створити більш повний збір законів та звичаїв війни, Високі Договірні Сторони вважають за доцільне засвідчити, що у випадках, не передбачених прийнятими ними постановами, населення та ті, що воюють, залишаються під охороною та дією основних засад міжнародного права, оскільки вони впливають із встановлених між цивілізованими народами звичаїв, із законів людяності та вимог суспільної свідомості. Вони оголошують, що саме в такому розумінні мають бути сприйняті і статті 1 та 2 прийнятого ними положення»¹².

Досить близьким до логічного тлумачення є історичне тлумачення. Хоча в доктрині відсутня єдина чітка думка щодо змісту самого прийому і його значення. Однак слід враховувати, що неможливо встановити правильний зміст правової форми, не врахувавши особливості обставин, за яких таку норму було створено, особливо це стосується сфери міжнародного права. Адже без врахування історичного контексту прийняття норми, не можна аналізувати її зміст. Тоді необхідно врахувати наскільки політично сильні чи слабкі держави прийняли участь у підписанні конкретного договору, що було поштовхом для підписання договору, наскільки він був необхідним та вигідним сторонам тощо. Саме про це і зазначає М. Д. Шаргородський, заважаючи, що історичне тлумачення – це встановлення причин, мотивів та обставин, які привели до появи

норми і тих обґрунтувань, які було покладено в її основу¹³. Історичне тлумачення міжнародного договору має велике значення, якщо тлумачиться не один договір, а комплекс договорів, які регулюють одне й те саме питання. Наприклад, Женевська конвенція 1958 р. Про відкрите море та Конвенція ООН 1982 р. Про морське право.

Досить важливо при тлумаченні положень міжнародного договору ознайомитись із документами, які передували укладенню міжнародного договору. Адже ст. 31 Віденської конвенції зазначає, що тлумаченню підлягають будь-які документи, які стосуються договору. Саме з цих документів можна встановити реальні наміри сторін. Цілком очевидно, що такі документи не мають юридичного значення, але вони дають змогу цілком використати прийоми логічного та історичного тлумачення. Однак на практиці, і про це неодноразово зазначалося, досить складно ознайомитися з усіма необхідними документами, особливо це стосується двосторонніх договорів. Існує ще одна складність, яка вже стосується багатосторонніх міжнародних договорів. Беруть участь у розробці та прийнятті одні держави, а підписувати можуть і держави, які не брали участь у розробці договору. Таким чином встановити їхні наміри та підхід до розуміння такого договору, виходячи з підготовчих документів, неможливо. Але і в такому випадку повністю відкидати зміст попередніх договорів неможливо і недоцільно.

Тлумачення міжнародного договору є одним із ключових моментів теорії та практики міжнародних договорів. Власне саме від тлумачення залежить ефективність застосування міжнародного договору, який є основним джерелом міжнародного права і відповідно від його ефективності багато в чому залежить ефективність системи міжнародного права. Таким чином, тлумачення це один із надійних інструментів забезпечення функціонування міжнародно-правової системи в цілому.

¹ Черданцев А. Ф. Толкование права и договора. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 381 с. – С. 6.

² Философская энциклопедия. Т. 1. – М., 1962. – С. 296.

³ Черданцев А. Ф. Вказана праця. – С. 57.

⁴ Брентано Ф. О происхождении нравственного познания / Пер. с нем. А. А. Антипко – СПб.: Алетея, 2000. – 186 с. – С. 78.

⁵ Duez L'interpretation des traites internationaux. Revue generale de droit international public – 1925. – pp. 429–434 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.mcgill.ca/maritimelaw/maritime-admiralty/interpretation/>

⁶ Перетерский С. И. Толкование международных договоров. – М.: Госюриздат, 1959. – 182 с. – С. 22.

⁷ Талалаев А. Н. Венская конвенция о праве международных договоров. Комментарий. – М., 1997.

⁸ Венская конвенция о праве международных договоров [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.un.org/russian/document/convents/lawtreat.pdf>

⁹ Лукашук И. И. Современное право международных договоров. Том I. Заключение международных договоров. – М., 2004. – 581 с.

¹⁰ Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов: В 2 т. – Т. 1. (Русское юридическое наследие). – М.: Зерцало, 2008. – 368 с. – С. 132.

¹¹ Перетерский С. И. Вказана праця. – С. 99.

¹² Там само. – С. 109.

¹³ Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. – М.: Юр. литература. – 1961. – 361 с.

Резюме

Статтю присвячено дослідженню проблемних питань тлумачення міжнародних договорів. Автором розглядаються основні концепції та способи тлумачення норм міжнародних договорів.

Ключові слова: міжнародний договір, Віденська конвенція про право міжнародних договорів, тлумачення.

Резюме

Статья посвящена исследованию проблемных вопросов толкования международных договоров. Автором рассматриваются основные концепции и способы толкования норм международного договора.

Ключевые слова: международный договор, Венская конвенция о праве международных договоров, толкование.

Summary

Article deals with problematic issues of interpretation of international treaties. The author examines the main concepts and methods of interpretation of international treaty.

Key words: international treaty, the Vienna Convention on the Law of Treaties, interpretation.

Отримано 9.03.2011